

De verpanding van Valkenburg door Jan IV

Nieuw of staand beleid van Brabantse hertogen?

Jaap Ligthart*

In 1420 kwamen in Brabant delen van de Staten van Brabant, vooral de hoge edelen en de stad Leuven, in opstand tegen hun hertog, Jan IV (r. 1415-1427). De kiem van het conflict werd gelegd toen Jan, na de dood van zijn vader Antoon, als twaalfjarige op de Brabantse troon werd gezet. De jonge vorst stond tot en met 1417 onder de macht van een regentenraad, de Raad van Elf. In dat jaar verklaarde hij zichzelf meerderjarig en handelingsbekwaam en trachtte, gesteund door lagere adel en stedelijk patriciaat, de macht in handen te krijgen en de invloed van zijn voormalige raad terug te dringen. Zijn onafhankelijkheid was echter beperkt omdat hij voor zijn inkomen grotendeels afhankelijk was van financiële bijdragen van zijn onderdanen, vaak in de vorm van een bede. Toen de hertog in mei 1420 zijn onderdanen bijeen riep om hen om zo'n bede te verzoeken organiseerden Leuven en de meeste hoge edelen een eigen bijeenkomst en overstelpen van daar de hertog met klachten. Later kregen zij steun van de andere steden en kon gesproken worden van een algemene opstand van de Staten tegen de hertog.¹

Om hen bij te staan in hun verzet tegen de hertog lieten Leuven en de opstandige edelen in september 1420 de jongere broer van de hertog, Filips van Sint-Pol, naar Brabant komen. Klaarblijkelijk werd dit door Jan IV en zijn raadgevers als dusdanig gevaarlijk ervaren dat hij vertrok naar de landen van Overmaas – Limburg, Dalhem, Valkenburg en tussenliggende gebieden – om een leger op de been te brengen om zijn onderdanen onder de duim te krijgen.² De hertog kreeg hierbij vooral militaire steun van *Territorialherren* afkomstig van de randen van het Duitse rijk, die veelal door verpanding in het (tijdelijk) bezit waren van een Overmaas gebied. Een voorbeeld hiervan was Frederik van Meurs,

* Dit artikel is een bewerking van een paper geschreven in het kader van het MA-college 'A prince subjected' (2012) aan de Universiteit Leiden. Graag dank ik Robert Stein en de leden van de redactie voor hun commentaar op eerdere versies van dit artikel.

1 R. Stein, 'Vreemde vorsten op de troon', in: R. van Uytven e.a. eds., *Geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden* (Zwolle 2004) 157-169, aldaar 166; André Uyttendaele, 'Brabant-Limburg 1404-1482', in: *Algemene geschiedenis der Nederlanden IV* (Haarlem 1980) 224-246, aldaar 242; Robert Stein, *Politiek en historiografie: het ontstaansmilieu van Brabantse kronieken in de eerste helft van de vijftiende eeuw* (Leuven 1994) 182-195.

2 Uyttendaele, 'Brabant-Limburg', 242; Stein, 'Vreemde vorsten', 166.

Het kasteel Valkenburg vanuit het oosten, pen in bruin, penseel in grijs, door Josua de Grave, 1669 (RHCL, collectie LGOG, nr. 30).

die op dat moment het land van Valkenburg in pand hield van de hertog.³ In januari 1421 nam de hertog Brussel in. Dit werd echter gevolgd door een opstand van de ambachtsgilden hetgeen resulteerde in de gevangenneming – en in sommige gevallen de terechtstelling – van de partijgenoten van de hertog. Filips van Sint-Pol werd aangesteld als ruwaard en de getroebleerde hertog kon pas weer in zijn functie aantreden nadat hij had verklaard dat hij, onder invloed van slechte vrienden, foute dingen had gedaan.⁴

In gevallen waarin een jonge vorst opvolgde, of wanneer een rechtstreekse (mannelijke) opvolger ontbrak werd het gezag van de vorst vaak ondermijnd. De vorst was genoodzaakt om zich van de steun van zijn onderdanen te verzekeren, en moest allerhande

3 K.J.TH. Janssen de Limpens, Rechtsbronnen van het hertogdom Limburg en de landen van Overmaze (Bussum 1977) LI–LII; Jan van Boendale, De Brabantsche Yeesten (editie van J.F. Willems en J.H. Bormans) VII (z.p. 1839) 13130–13138.

4 Stein, Politiek en historiografie, 193–196.

toezeggingen doen.⁵ Ook in het geval dat de vorst zijn onderdanen om een financiële bijdrage verzocht en hij zich dus in een afhankelijk positie bevond, was dit het geval. Want behalve een waslijst aan verwijten richting Jan IV: dat hij zijn vrouw Jacoba van Beieren onheus bejegende, zich niet als een waardige zoon van zijn vader gedroeg en dat zijn financiële en territoriale beleid ronduit slecht was, werden in 1420 ook forse toezeggingen geëist van de hertog. De Staten eisten onder meer dat hij zijn goederen niet meer zou verkopen of anderszins vervreemden. Zij vreesden dat hij anders niet genoeg inkomstenbronnen over zou houden, omdat 'dmeeste deel vercocht, versedt ende enwech gegeven is ende zeere weynich bleven als men seeght'. Elders heet het 'dat hem niet veel bleven en es in te heffen als die fame loept [zoals het gerucht gaat]'.⁶ Specifiek lijkt het hier te gaan om (inkomsten uit) de landen van Overmaas. De Staten stelden namelijk als voorwaarde voor de bede dat de opbrengsten hiervan worden ingezet om er zijn kastelen en landen van Overmaas mee af te lossen. Hieraan werd ook de voorwaarde gekoppeld dat deze niet opnieuw zouden worden verpand.⁷

Het verzet van de Staten tegen de verpandingen was ingegeven door drie consequenties van deze vervreemdingen. Ten eerste waren de onderdanen van mening dat dan de vorst zijn eigen uitgaven niet meer kon dekken en zich afhankelijk maakte van andere geldschieters.⁸ Ten tweede hadden de Overmaze gebieden een militair belang. Zij waren vaak verworven om te dienen als militair steunpunt of vooruitgeschoven post en dienden eventueel als verzamelaarsplaats voor hertogelijke legers.⁹ Een 'buitenlandse' machthebber die een vooruitgeschoven Brabantse positie in pandbezit had kon problematisch zijn.¹⁰ Ten derde hadden de gebieden een proto-nationalistisch belang. De benarde financiële situatie van de vorst zorgde ervoor dat hij niet meer de eer kon ophouden van een Brabantse vorst. In de visie van de onderdanen was de vorstelijke eer en de eenheid van het vorstendom voor de continuïteit van het hertogdom van belang, en die werden bedreigd door de verpandingen.¹¹

5 R. van Uytven, 'Vorst, adel en steden: een driehoeksverhouding in Brabant van de twaalfde tot de zestiende eeuw', *Bijdragen tot de geschiedenis* (1976) 93–122, aldaar 97, 100.

6 Brussel, Algemeen Rijksarchief Brussel (ARAB), Manuscripts Divers (MD), inv.nr.1483, f. 1r–IV, 3v.

7 ARAB, MD, inv.nr.1483, f. 1r–4v.

8 Ibid.

9 Severin Corsten, 'Der Limburgische Erbfolgekrieg an Maas und Rur – Das Herzogtum Limburg und seine Nachbarn vor und nach der Schlacht bei Worringen', in: *Der tag bei Worringen 5.juni 1288. Veröffentlichungen der staatlichten archive des landes Nordrhein-Westfalen* 27 (Düsseldorf 1988) 211–266.

10 Bern. von Schwartzberg, 'Over de verpanding van het land van Rode aan de heren van Heinsberg', *PSHAL LXXXIII* (1947) 255–271, aldaar 262–263.

11 Robert Stein, 'Nationale identiteiten in de Late Middeleeuwen', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 28 (2002) 222–246, aldaar 229–230.

Jan IV was overigens niet de eerste hertog die met deze weerstand van zijn onderdanen kampte. Al sinds de Blijde Inkomst van Johanna en Wenceslas (1356) werd van Brabantse hertogen geëist dat zij geen territorium zouden vervreemden en raakten diverse vorsten hierover in conflict met hun onderdanen.¹² De vraag is daarom of de verpanding van Overmaze gebieden en de algehele financiële situatie van Jan IV, zoals de opstandige Staten stelden, nu echt zo sterk afweek van die van eerdere vorsten. Uit eerder onderzoek is bekend dat de landen van Overmaas ook onder eerdere hertogen veelal niet in handen waren van de vorst. En ook Karel V en Filips II zagen zich, in hun rol als hertog van Brabant, nog geconfronteerd met verpande Overmaze gebieden.¹³ Daar staat tegenover dat maar weinig inhoudelijk onderzoek gedaan is naar de verpandingen zelf, zeker in de bredere financiële context. Hierdoor ontbreekt veelal de kennis over de financiële en politieke implicaties van deze vervreemdingen. De Brusselse historicus André Uyttebrouck is weliswaar ingegaan op de verschillende verpandingen van Overmaas, maar beperkt zich tot een feitenrelas betreffende de pandnemers, -sommen en -data.¹⁴ Bernard von Schwartzberg heeft in 1947 wel de verpanding van 's-Hertogenrade geanalyseerd, maar plaatste die dan weer niet in die bredere context.¹⁵

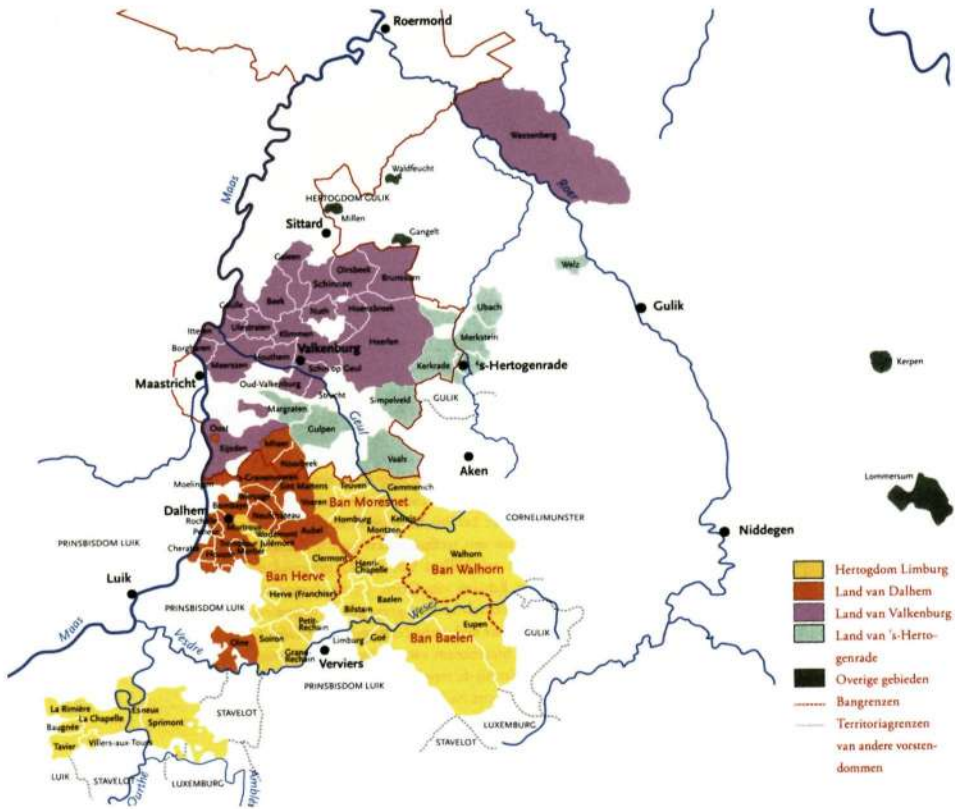
Het belang dat de Brabantse onderdanen, getuige hun klachten, kennelijk aan de gebieden hechtten, maakt verder onderzoek naar verpandingen van Overmaze gebieden van belang. Door de vervreemdingen onder Jan IV te vergelijken met die van zijn voorgangers kan ook meer licht op zijn positie als vorst worden geworpen. Vaak wordt hij in de historiografie als sul neergezet die compleet in de macht van zijn omgeving was. Door zijn vervreemdingen in te passen in de context van financiële problematiek van de vijftiende-eeuwse vorsten wordt meer duidelijk over zijn positie. Met een analyse van de verpandingen van Valkenburg tussen 1412 en eind 1420 wordt getracht hiertoe een

12 Ria van Bragt, *De blijde inkomst van de hertogen van Brabant Johanna en Wenceslas* (3 januari 1356). Een inleidende studie en tekstuitgave. *Ancien pays et assemblées d'états / Standen en Landen XIII* (Leuven 1956) 98; R. Stein, 'Een vergeten crisis: over een conflict tussen hertog Antoon en de Staten van Brabant in 1407', *Les Pays-Bas bourguignons: histoire et institutions: mélanges André Uyttebrouck* (1996) 413-433, aldaar 417-417.

13 Overigens werden tot in de zeventiende-eeuw delen van Overmaas verpand .P.P.J.L. van Peteghem, 'De pandlossing van vorstelijke domeingoederen in het hertogdom Limburg en in de landen van Overmaze (1539-1544)', *PHAL* 129 (1993) 7-40; P.P.J.L. van Peteghem, A.M.J.A. Berkvens en A.F. Gehlen, '"Limburg" en het vorstelijke domein Kerpen-Lommersum. Keizer Karel gaat keihard door tegen Hermann von Wied, aartsbisschop van Keulen', in: "Flittich erforscht und gecolligeert ...": opstellen over Limburgse rechtsgeschiedenis (Maastricht 1995) 55-75, aldaar 55; P Doppler, 'Verpanding van de rijksheerlijkheid Slenaken, aan den heer van Mheer in 1638', *De Maasgouw* 26 (1904) 70-72; P Doppler, 'Verpanding der heerlijkheid Noorbeek in 1658', *De Maasgouw* 29 (1907) 57-59; André Uyttebrouck, *Le gouvernement du duché de Brabant au bas moyen âge, (1355-1430) I* (Brussel 1975) 82-87.

14 Uyttebrouck, *Le gouvernement I*.

15 Schwartzberg, 'Over de verpanding'.

Brabantse bezittingen ten oosten van de Maas tegen het einde van de Middeleeuwen (kaart bewerkt naar: Limburg. Een geschiedenis, deel 1 (Maastricht 2015), p. 328.)

eerste aanzet te geven. In 1412 ving het pandschap van Valkenburg, door Frederik van Meurs aan, eind 1420 werd Frederik via dit pandschap hechter aan de hertog gebonden.

In dit artikel staat de verpandingspolitiek van Jan IV ten aanzien van de heerlijkheid Valkenburg centraal. Belangrijkste vraag hierbij is of de verpanding van Valkenburg tijdens de regering van Jan IV nu zo afwijkend was van die door zijn vorstelijke voorgangers, als de opstandige Staten deden voorkomen. Hierbij ligt de nadruk op een vergelijking van de verpanding van Valkenburg onder Antoon en Jan IV. Daarbij wordt eerst ingegaan op de historische wortels van het bezit van de Overmaze gebieden, waarbij geanalyseerd wordt hoe de vorsten van Brabant voor 1412 met dit bezit omgingen. Na een bespreking van de werking van verpandingen, wordt de financiële situatie van Jan IV geanalyseerd. Hierna wordt de verpanding van Valkenburg in de periode 1412-1420 in de geschetste context geplaatst.

De landen van Overmaas

De term 'landen van Overmaas' sloeg op alle hertogelijke gebieden ten oosten van de Maas. De hertogen van Brabant hadden in de dertiende en de eerste helft van de veertiende eeuw Limburg met diens exclave Sprimont, Dalhem, Rolduc/'s-Hertogenrade, Kerpen en Lommersum verworven. Later werden hier Valkenburg, Wassenberg, Gangelt, Millen, Waldfeucht/Veucht en Bedburg aan toegevoegd.¹⁶ Hoewel al deze gebieden vanuit Brabant gezien over de Maas lagen, zouden in de Bourgondische tijd alleen Dalhem, Valkenburg en 's-Hertogenrade als landen van Overmaas worden aangeduid. Het hertogdom Limburg lijkt in het gebied een uitzonderlijke positie te hebben ingenomen. Er werd immers gesproken van het hertogdom Limburg én de landen van Overmaas. De landen bleven in pre-Bourgondische tijden bovendien staatsrechtelijk apart van elkaar staan en hadden ieder een eigen band met de hertog van Brabant. Pas onder invloed van de Bourgondische hertogen zijn de gebieden bestuurlijk aan elkaar gegroeid en wel zodanig dat de vier grotere gebieden – Limburg, Dalhem, Valkenburg en 's-Hertogenrade – die hun eigen standenvergaderingen hadden steeds meer gezamenlijk optrokken. Tegen het einde van de vijftiende eeuw was er dan ook een federatie tot stand gekomen van de aparte Staten van deze gebieden. Hierbij ging Maastricht, dat ten westen van de Maas lag en dus niet tot het Overmaze gebied hoorde, steeds meer als het administratief centrum van dit gebied gelden.¹⁷

De gebieden waren via verschillende wegen aan Brabant toegevalen. Dalhem werd in 1239 in een oorlog met Dirk II van Hochstaden veroverd. Kerpen en Lommersum waren in al 1282 gekocht door Jan I van Brabant en zouden na de slag bij Woeringen in 1288 definitief aan Brabant zijn gekomen. Limburg, Sprimont, 's-Hertogenrade en Wassenberg waren na de slag bij Woeringen aan de hertog van Brabant gekomen. Valkenburg werd door Wenceslas van Luxemburg, gemaal van Johanna van Brabant, in 1364 gekocht en later met de heerlijkheid Heerlen uitgebreid. Millen, Waldfeucht en Gangelt werden in 1378 door Wenceslas aangekocht.¹⁸

16 Bragt, *De blijde inkomst*, 97–98; Boendale, *Brabantsche Yeesten VII*, 5686–5689.

17 L. Hommerich, 'Standengroepering van Limburg-Overmaas in zijn Statencolleges 14e- en 15e eeuw', *De Maasgouw* 90 (1971) 99–112, aldaar 103–105; J.Th. Leerssen, 'Macht, afstand en culturele diversiteit: bijvoorbeeld Overmaas', *Theoretische geschiedenis: kritiek, samenvattingen, aanwinsten instituutsbibliotheek, bibliografie van tijdschriftartikelen: viermaandelijks uitgave van het Instituut voor Theoretische Geschiedenis, Universiteit van Amsterdam* 18 (1991) 423–433, aldaar 428; P.C. Boeren, 'De middeleeuwen c. 1000–1543', in: E.C.M.A. Batta, e.a. ed., *Limburg's verleden. Geschiedenis van Nederlands Limburg tot 1815 II* (Maastricht 1967) aldaar 58–60, 93; Janssen de Limpens, *Rechtsbronnen*, XLV.

18 Janssen de Limpens, *Rechtsbronnen*, XIX–XXVI, XXIX–XXX; Manfred Groten, *Handbuch der historischen Stätten*. (nord), *Nordrhein-Westfalen* (Stuttgart 2006) 1059–1062; Uyttebrouck, *Le gouvernement I*, 69–70, 81–83, 84–85; Corsten, 'Der limburgische Erbfolgekrieg', 261–265; M.J.M. Put, M. van Dijk en L. Augustus, 2000 jaar Heerlen: van Romeinse nederzetting tot moderne stad (Heerlen 1998) 58–69; Corsten, 'Der limburgische Erbfolgekrieg', 227.

Dat het verwerven van deze gebieden evenwel investeringen vergde die de hertogelijke schatkist te boven gingen bleek al snel. Voor het verwerven van bijvoorbeeld Millen, Gangelt en Waldfeucht moesten 17.000 oude schilden en 6.000 gouden Peters worden neergeteld. Naast de kosten van het aankoopbeleid van Wenceslas kwamen ook nog de enorme kosten van de rampzalig verlopen slag bij Baesweiler in 1371: 1.200.000 mottoenen. Onderwijl bleven de jaarlijkse inkomsten van de vorst gelijk, 50.000-75.000 mottoenen per jaar. De oplossing voor deze financiële problemen werd deels gevonden in de verpanding van de eerder verworven Overmaze gebieden.¹⁹ Aan deze verpandingen kwam in de periode 1387-1396 een einde toen de Bourgondische hertog Filips de Stoute, met toestemming van Johanna van Brabant, de verpande landen van Overmaas loste. In ruil hiervoor kreeg Filips de zeggenschap en na 1396 de landsheerlijkheid over de gebieden. Hij zou speciaal hebben ingezet op de pandlossing van deze gebieden om zijn claim op de Brabantse troon, in handen van de kinderloze Johanna van Brabant, kracht bij te zetten.²⁰

	Bedburg	Dalhem	Valkenburg	Millen, Gangelt, Waldfeucht	Kerpen, Lommersum	Limburg	's-Hertogenrade	Sprimont	Wassenberg
1355									
1360									
1365									
1370									
1375									
1380									
1385									
1390									
1395									
1400									
1405									

Tabel 1: De verpandingen van Overmaze gebieden onder Wenceslas, Johanna en Filips de Stoute.²¹

	Hertogelijke bezit
	Onbekend
	Verpand
	Niet (meer) in Brabantse handen

¹⁹ Uyttebrouck, *Le gouvernement I*, 71.

²⁰ Leo Hommerich, 'Filips de Stoute en zijn bedepolitiek in het hertogdom Limburg en de andere Landen van Overmaas (1387-1404)', *Anciens pays et assemblées d'États: études = Standen en landen: wetenschappelijke bijdragen* (1977) 161-182, aldaar 165-166, 172; Stein, *Politiek en historiografie*, 178; Corsten, 'Der limburgische Erbfolgekrieg'; A. van Nieuwenhuysen, *Les finances du duc de Bourgogne Philippe le Hardi (1384-1404). Économie et politique* (Brussel 1984) 455-461.

²¹ Gebaseerd op: Uyttebrouck, *Le gouvernement I*, 76-92.

Verpanding

Veel van de Overmaze gebieden waren door aankoop of verovering rechtstreeks aan de vorst toegefallen, waardoor ze als domeingoederen, het bezit van de vorst, golden. De domeingoederen – bestaande uit grondbezit, heerlijke, feodale, juridische en kerkelijke rechten – leverden de inkomsten van de vorst. Hiermee moest hij al zijn private en publieke uitgaven bekostigen. Volgens de invloedrijke middeleeuwse denker Thomas van Aquino mocht de vorst pas terugvallen op het kapitaal van de onderdanen indien zijn eigen inkomsten ontoereikend waren.²² De theorie van zelfvoorzienende vorst botste echter met de praktijk. Al vanaf de twaalfde eeuw werden de inkomsten uit domeinen minder van belang voor de vorstelijke financiën en kwam toegang tot het geld van onderdanen meer op de voorgrond te staan. Tot in de dertiende eeuw bleven de gewone (domein)inkomsten in grote mate voldoende om de kosten van het landsbestuur, oorlog en de hofhouding te betalen. Maar onder invloed van een modernisering van het landsbestuur stegen de uitgaven echter al snel tot zulke hoogten dat deze niet meer volledig uit domeininkomsten konden worden betaald. Omdat bovendien de munten waarin heerlijke rechten, zoals cijnsen, pacht en regalia, werden betaald en waarvan de hoogte vaak voor lange tijd vast stond, sterk in waarde konden dalen zorgden de inkomsten uit de domeinen op het eerste gezicht niet voor een stabiele of belangrijke bron van inkomsten voor vorsten.²³

In werkelijkheid bleven in de Nederlanden veel vorsten tot begin vijftiende eeuw in sterke mate afhankelijk van hun domeininkomsten, die evenwel nauwelijks konden groeien. De uitgaven van de vorst stegen ondertussen wel, voornamelijk door een mo-

22 Zie voor de verschillende functies van de landen van Overmaas: Hommerich, 'Bedepolitiek in het hertogdom Limburg', 165. Zie voor de verschillende visies op de bestanddelen van het vorstelijke domein: J.A.M.Y Bos-Rops, 'Kamerheer, kanselier, tesorier: financieel beheer in de Nederlandse gewesten vóór de overgang naar het Bourgondisch-Habsburgse statencomplex', in: Van tesorier tot thesaurier-generaal: zes eeuwen financieel beleid in handen van een hoge Nederlandse ambtsdrager (Hilversum 1996) 3–15, aldaar 7–8; Tim Soens, De rentmeesters van de graaf van Vlaanderen: Beheer en beheerders van het grafelijk domein in de late middeleeuwen (Brussel 2002) 15–16; Remi van Schaik, Belasting, bevolking en bezit in Gelre en Zutphen, 1350–1550. Middeleeuwse studies en bronnen 6 (Hilversum 1987) 40–41; Georg Droege, 'Die finanziellen Grundlagen des Territorialstaates in West- und Ostdeutschland an der Wende vom Mittelalter zur Neuzeit', Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 53 (1966) 145–161, aldaar 145–152; Eddy van Cauwenberghe, Het vorstelijk domein en de overheidsfinanciën in de Nederlanden (15e en 16e eeuw). Een kwantitatieve analyse van Vlaamse en Brabantse domeinrekeningen. Historische uitgaven Pro Civitate 61 (1982) 7, 283–288.

23 H.M. Brokken en H. de Schepper, 'Beheer en controle van de overheidsfinanciën in de Nederlanden tot omstreeks 1600', in: Van Camere vander rekeningen tot Algemene Rekenkamer: zes eeuwen Rekenkamer: gedenkboek bij het 175-jarig bestaan van de Algemene Rekenkamer ('s-Gravenhage 1989) 15–65, aldaar 16–19; Droege, 'Die finanziellen Grundlagen', 145–152; Soens, De rentmeesters, 13.

dernisering van de staat die gepaard ging met de opkomst van huurlegers en gesalarieerde ambtenaren. Daarnaast werd het ook hofleven steeds uitbundiger. De groeiende kloof tussen inkomsten en uitgaven dwong de vorst tot het zoeken naar nieuwe financieringsmogelijkheden. Deze werd deels gevonden in de buitengewone bede, waarvan de opbrengst afhankelijk was van de machtsverhouding tussen vorst en steden en de bereidheid van onderdanen om te betalen. Ook namen vorsten in toenemende mate hun toevlucht tot leningen, waarbij (on)roerende goederen als onderpand werden gebruikt.²⁴

Het gebruik van grond als onderpand kwam in het Duitse rijk in de twaalfde eeuw op. Bij verpanding van grond was een onderscheid te maken tussen het *Substanzpfand* en het *Nutzungspfand*. Het *Substanzpfand* was vooral bedoeld voor kortere tijd. Indien de eigenaar niet op tijd, of niet rechtmatig, zijn pand afloste verviel het aan de crediteur. Het *Nutzungspfand* liep daarentegen voor onbepaalde tijd en gaf de eigenaar dus ook tot in de eeuwigheid de tijd om het pand te lossen. Hoewel de crediteur gedurende deze tijd macht bleef uitoefenen over het pand werd het nooit diens eigendom. Beide pandsoorten konden worden gebruikt om toekomstige militaire of financiële steun te verzekeren, of reeds verleende diensten te belonen. Diverse Duitse vorsten die in de race waren om tot koning gekozen te worden beloofden delen van het vorstelijk bezit te verpanden (waar zij de jure nog niet over beschikten) om hun uitverkiezing veilig te stellen. In latere oorkonden werd dan gesteld dat de verpanding het gevolg was van vele hulp die de vorst had ontvangen. Maar het kon ook dat, in het kader van een schuldenreorganisatie, een debiteur uiteindelijk een goed in pand gaf aan de schuldeiser. Hierbij gold dat de crediteur de schuldenaar niet zou lastig vallen over terugbetaling van de schulden zolang hij het goed in pand had.²⁵

In het geval van een *Nutzungspfand* kreeg de crediteur als pandhouder het vruchtgebruik of *Nutzungsrecht* in handen, dat hem het recht gaf alle macht die de werkelijke eigenaar ter plaatse had uit te oefenen. Dit betrof vooral, maar was niet beperkt tot, het recht op allerlei inkomsten. Hiernaast werd de pandhouder soms een minimale inkomst uit een pandschap beloofd. In het geval dat het originele pand onvoldoende opbracht mocht dit uit andere bronnen worden aangevuld. *Nutzungspfanden* leverden in principe geen rente op voor de crediteur. De schuldeiser kreeg het vruchtgebruik uit het verpande goed ter vervanging van het kapitaal dat hij ter beschikking had gesteld en waarover hij dus niet kon beschikken. Hiermee werd in theorie het kerkelijke verbod op

24 Schaik, Belasting, 120; Remi van Schaik, 'Taxation, public finances and the state-making process in the late Middle Ages: the case of the duchy of Guelders', *Journal of medieval history* (1993) 251–271, aldaar 112; Bas van Bavel, *Manors and markets. Economy and society in the Low Countries, 500–1600* (Oxford 2010) 182–183.

25 *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte* (HRG), III: List-Protonotar (Berlin 1984) Pfandrecht, Pfandschaft; Götz Landwehr, *Die Verpfändung der deutschen Reichsstädte im Mittelalter. Forschungen zur deutschen Rechtsgeschichte* 5 (Keulen, Graz 1967) 153–160.

rente omzeild. Hier werd in religieuze kringen echter op gereageerd door al in 1163 vast te stellen dat, indien de inkomsten uit een onderpand de crediteur ten goede kwamen en niet gebruikt werden voor aflossing van de lening (of de pandsom), er toch sprake was van rente. Ondanks dit kerkelijke verzet vonden leningen en verpandingen waarbij de inkomsten uit het pand werden aangewend om de schuld af te lossen, in tegenstelling tot in Frankrijk, geen opgang in het Duitse rijk.²⁶

Een verpanding eindigde daarom pas als de pandgever het goed afloste door betaling van de pandsom. Dit bedrag was overigens niet altijd gelijk aan de schuld waarvoor het goed in onderpand was gegeven. Dit kwam vooral omdat verpanding ook werd gebruikt voor de beloning van diensten waarbij het, anders dan bij een lening, moeilijk was om de precieze kosten door te rekenen. Het kwam daarbij nog al eens voor dat een vorst het recht om het pand te lossen overdroeg aan derden. Dit waren vaak ook al schuldeisers van de vorst die door het overnemen van het pandgoed tijdelijk tevreden werden gesteld. Omdat de tweede schuldeiser het pand moest lossen door de eerste pandnemer/schuldeiser te betalen en bovendien zijn eigen vordering op de vorst had, steeg de pandsom naar nog groter hoogte. Verpanding van inkomstenbronnen zorgde bovendien voor een daling van de vorstelijke inkomsten, zodat de kans dat een pand ooit gelost werd vrij klein was. Het verkrijgen van verpande goederen was dan ook een geëigende manier voor kleinere territoriale heren om hun macht uit te breiden.²⁷

Volgens Uyttebrouck bestonden verpandingen in Brabant vooral uit *Nutzungspfanden*. Er waren zijns inziens bij deze verpanding twee opties: de eigenaar vervreemde de heerlijkheid zelf, of hij stond alleen het ambt van zijn plaatselijke vertegenwoordiger af. Dit laatste zou volgens Uyttebrouck vooral een juridische nuance zijn, want in de praktijk zouden de hertogen alle directe macht en toezicht op de gebieden en hun inkomsten verloren hebben.²⁸ P.C. Boeren ziet dit anders. In de praktijk bleek dat tijdens de verpanding van 's-Hertogenrade de bedehffing en het leenverhef door de hertog gewoon plaats vond. Volgens hem betekende de verpanding alleen dat de pandheer voor de inning van de inkomsten geen rekenschap was verschuldigd.²⁹ De vraag is natuurlijk of dit een grote inperking was van de macht van de pandheer. Immers, als deze geen rekenschap hoefde af te leggen over zijn financieel beheer van het verpande gebied, dan kon er genoeg aan de strijkstok blijven hangen. Voorgenoemde nadelen nemen niet weg

26 HRG III, Nutzpfund.

27 Landwehr, *Die Verpfändung*, 158–163, 315–333; Götz Landwehr, 'Die rechtshistorische Einordnung der Reichspfandschaften', in: *Der Deutsche Territorialstaat im 14. Jahrhundert I. Arbeitskreis für mittelalterliche Geschichte XIII* (Sigmaringen 1970) 97–116, aldaar 105–111; *Lexikon des Mittelalters* (LdM); VI: *Lukasbilder bis Plantagenêt* (1993) Pfand, Pfandschaft; Uyttebrouck, 'Brabant-Limburg', 226; HRG III, *ibid*.

28 Uyttebrouck, 'Brabant-Limburg', 226.

29 Boeren, 'De middeleeuwen', 89–90.

dat de hertog gezien de vele verpandingen waarschijnlijk geen andere uitweg zag om aan geld te komen.

Zeker de verpandingen van Wenceslas lijken op leningen in de vorm van een *Nutzungspfand*. Na het verwerven van een gebied aan gene zijde van de Maas werd het al snel overgedragen aan een ander persoon die flink had bijgedragen aan de verwerving ervan. De pandheren hoefden hun Overmaze gebied namelijk pas weer in handen van de vorst te stellen indien hen een forse som betaald werd. Ook de gebieden zelf droegen bij aan de uitbreiding van de Brabantse macht aan gene zijde van de Maas. Zo waren Millen, Gangelt en Waldfeucht aangekocht met een bede die mede geheven werd in Valkenburg.³⁰ De lossing van de verpande gebieden werd, net zo min als de aankoop, door de vorsten uit eigen zak betaald. De eerste bede die Filips de Stoute na lossing van de gebieden in Overmaas hief was nog bedoeld voor de verdediging van het gebied, de primaire reden voor Johanna van Brabant om het recht op pandlossing af te staan aan Filips.³¹ Maar na 1394 waren steeds meer bedes bedoeld om Overmaze gebieden uit pandschap te lossen. Was de bede om de landen in verdedigbare staat te brengen vrijwel geruisloos toegewezen, de bede die in 1394 werd gevraagd om Dalhem te lossen stuitte op veel verzet binnen de Overmaze gebieden. Dit kan eraan hebben gelegen dat het verpande gebied zelf mee moest betalen om uit pandschap gelost te worden, maar het gegeven dat bestaande belastingvrijstellingen werden genegeerd zal een nog grotere rol in het verzet hebben gespeeld. Hoewel de bede toen uiteindelijk wel werd toegestaan, kon een gelijk verzoek in 1399-1400 op meer verzet rekenen en weigerde een aantal gebieden om te betalen. In 1403-1404 riep een bedeverzoek zoveel weerstand op dat er uiteindelijk, mede door de dood van Filips in 1404, helemaal niet werd betaald.³² In de daaropvolgende periode, waarin Antoon van Bourgondië optrad als ruwaard, tot hij in 1406 aantrad als hertog, trachtten de Staten van Brabant de verpande gebieden terug te krijgen.³³

De financiële uitgangspositie van Jan IV

Had Antoon nog het geluk dat zijn vader Filips de Stoute en later de Staten van Brabant de Overmaze gebieden uit pandschap hadden gelost nog voor zijn regering begon, zijn eigen zoon kon zich niet op dezelfde situatie verheugen. Antoon had bij zijn aantreden als hertog van Brabant moeten beloven dat hij de landen van Overmaze onverbrekkelijk met Brabant verbonden zou laten. Maar al in 1407 klaagden de Staten van Brabant bij de hertog dat hij zich meer moest inspannen om deze gebieden terug te brengen aan

³⁰ Ibid., 55.

³¹ Hommerich, 'Bedepolitiek in het hertogdom Limburg', 172-176.

³² Ibid.; Boeren, 'De middeleeuwen', 89-90.

³³ Uyttebrouck, *Le gouvernement I*, 75.

het vorstendom. Zij eisten zelfs dat er een zegelbewaarder zou worden aangesteld zodat de hertog niet meer zonder controle van de onderdanen gebieden kon vervreemden.³⁴ Dit kan erop wijzen dat Antoon al vlak na zijn aantreden pogingen heeft gedaan tot het verpanden van Overmaze gebieden. Hoewel dat voor Kerpen en Lommersum inderdaad aanwijsbaar is, geldt dit niet voor andere gebieden. Maar het vorstelijk gezag in de Overmaze gebieden was wel op een andere manier aangetast. Lokale gezagsdragers in Limburg, Valkenburg, Millen-Gangelt-Waldfeucht, 's-Hertogenrade en Wassenberg waren aangesteld met de belofte dat zij niet uit hun macht zouden worden gezet voor de hertog hen bepaalde bedragen terugbetaalde.³⁵ Waarschijnlijk was er sprake van ambtverpanding, waar de Staten zich dus tegen verzetten.

In het conflict met zijn onderdanen haalde de vorst uiteindelijk bakzeil en zegde toe om de vervreemdingen terug te draaien of de gebieden te lossen. Hoewel de vorst meer verwijten gemaakt werden, zou hij vooral ingegaan zijn op het verwijt dat zijn

	Bedburg	Daelhem	Valkenburg	Millen, Gangelt, Waldfeucht	Kerpen, Lommersum	Limburg	's-Hertogenrade	Sprimont	Wassenberg
1405									
1410									
1415									
1420									
1425									
1430									

Hertogelijke bezit
 Verpand
 Niet (meer) in Brabantse handen

Tabel 2: De verpandingen van Overmaze gebieden onder Antoon, Jan IV en Filips van Sint-Pol.³⁶

34 Stein, 'Een vergeten crisis', 417-418; P.Th.J. Kuyper en Jac Biemans, 'II Staatskundige verhoudingen en ontwikkelingen onder de hertogen van Brabant uit het huis Bourgondië (1406-1430)', in: 's-Hertogenbosch: stad in het hertogdom Brabant ca. 1185-1629 (Zwolle, 's-Hertogenbosch 2000) aldaar 100.

35 Uyttebrouck, Le gouvernement I, 79, 82, 84, 86, 89.

36 Gebaseerd op de afbeelding in: Uyttebrouck, Le gouvernement I, 92.

domeinbezit in slechte staat verkeerde. Hoewel de hertog toezegde de Overmaze gebieden te behouden, bleek het weldra een loze belofte te zijn. Zeker na 1412 werden zij op grote schaal verpand. Dit zou het gevolg zijn van de pogingen van Antoon om Luxemburg te veroveren (1412-1414). Dat hertogdom was hem als onderpand geschonken voor de bruidsschat van zijn tweede vrouw, Elizabeth van Görlitz, maar de Luxemburgse adel verzette zich fel tegen inbezitname door Antoon.³⁷ In ruil voor militaire en financiële steun bij de verovering van het hertogdom verpandde de hertog bijna alle Overmaze landen, veelal aan *Territorialherren* uit het Maas-Rijngebied. Dit alles zorgde ervoor dat bij het aantreden van Jan IV in 1415 alleen Limburg en Dalhem nog in vorstelijke handen waren.³⁸

Dit was volgens Jan IV de reden van zijn slechte financiële situatie, door de giftige erfenis van zijn vader was hij vanaf het begin van zijn regering al niet in staat geweest om zijn uitgaven te dekken. De Staten van Brabant deelden het idee dat de vorstelijke financiële situatie bij het verscheiden van Antoon slecht was. Zij hadden echter, huns inziens, hun best gedaan om Jan IV met een schone lei te laten beginnen aan zijn regering. Er zou bij zijn aantreden door de Staten voorgesteld zijn om 60.000 kronen op te nemen om de vorstelijke schulden af te lossen. Ook zou er sprake zijn geweest van een bede van 100.000 kronen om daarmee de verpande kastelen te lossen. Daarnaast zouden uit de erfenis van Antoon nog huizen en juwelen resten ter waarde van 100.000 kronen.³⁹ Deze voorstelling van zaken lijkt moeilijk te rijmen met de benarde financiële situatie van Jan IV in januari 1417, iets meer dan een jaar na het overlijden van zijn vader. Toen sloten de Staten en de hertog namelijk een verdrag over de vergoeding van zijn hofraad. De kosten hiervan waren dusdanig opgelopen dat de vorst het zich niet meer kon veroorloven én al zijn raadgevers aan te houden én zijn vorstelijke 'staet', zijn levenswijze of eer en rang, op te houden. Vanwege het sluipende eerverlies van de vorst en daarmee van zijn land, waren de Staten bereid om een vijfjarige bijdrage te leveren aan het vorstelijk onderhoud. Bovendien zouden de verpande gebieden worden gelost door zijn onderdanen, zodat de hertog voortaan voldoende inkomsten genoot. In ruil hiervoor moesten de vergoedingen voor de raadslieden worden teruggeschroefd.⁴⁰ De voortzetting van de Brabantsche Yeesten, een vijftiende-eeuwse rijmkroniek die de Brabantse geschiedenis van 1356-1430 beschreef,⁴¹ zegt het aldus:

³⁷ Ibid., 91-92.

³⁸ Stein, 'Een vergeten crisis', 417, 422-23.

³⁹ Dit is althans de voorstelling van zaken zoals de hertog en de Staten die in 1420 schetsen in hun conflict. ARAB, MD, inv.nr.1483, f. 3v-4r.

⁴⁰ Stein, 'Nationale identiteiten', 229-230;

⁴¹ The encyclopedia of the Medieval chronicle, 1 (Leiden, Boston 2010) 198-199.

Gheraemt wert ende overdragen,
Dat tlant van Brabant sonder wanc
Hertoghe Janne haren heere vijf jaer lanc
Elcs jaers tsier cost weert gheven soude
XVI^m fransce cronen van goude,
Om dat men daer met sonder verlaet,
Houden soude sinen staet.
Ende binnen dier tijt, hoordic ghewaghen,
Daer hi dus jonc noch ware van daghen,
Met sinen renten, forfeiten, vervallen,
Soudemen sijn slote ende renten met allen
Ende heerlicheiden, hoordic verclaren,
Die te vele[n] inden becommert waren,
Ontlasten, ontcommeren, los ende vri
In sijn handen stellen, soe dat hi
Op sijns selfs renten properliken
Ende domainen mocht heerliken
Ende princeliken staet houden voort,
Als eenen hertoghe toebehoort.⁴²

Gezien het ontluisterende beeld dat door de onderdanen wordt geschetst van zijn financiële situatie – al zijn inkomstenbronnen waren vervreemd – restte de hertog geen andere optie dan het verdrag te accepteren. Er zat echter een addertje onder het gras, want in ruil voor deze vijf jaar durende toelage, moest de vorst de Staten naast zich dulden in het landsbestuur. Indien hij een einde wilde maken aan die situatie, en dus autonoom wilde regeren, moest hij dit een jaar tevoren melden. De Staten waren dan echter niet meer gehouden aan het bijdragen van de 16.000 Franse kronen.⁴³ Dat de Staten dit verdrag met de vorst sloten in dezelfde maand dat hij veertien jaar zou worden, op welke leeftijd hij volgens sommige staatsrechtelijke inzichten van die tijd in bepaalde zaken kon optreden als volwassene, zal geen toeval zijn.⁴⁴

42 Vrij vertaald: overeengekomen werd dat de vorst vijf jaar lang jaarlijks 16.000 Franse kronen kreeg, zodat hij zijn vorstelijke waardigheid kon behouden. De onderdanen zouden, omdat de vorst nog jong was, zijn renten, sloten en heerlijkheden die waren vervreemd terug aan hem brengen. Door deze weer in zijn handen te stellen, kon hij van de opbrengsten van zijn eigen renten en domeinen een prinselijke staat ophouden zoals het een (Brabantse) hertog behoorde. Boendale, *Brabantsche Yeesten* VII, 7048–7066.

43 Ibid., 7074–7087.

44 Uyttebrouck, *Le gouvernement I*, 28 noot 19, 497; A.W.E. Dek, *Genealogie der graven van Holland* (4e verbeterde druk; Zaltbommel 1966) 93; LdM, V, Johann IV; B.J.L. de Geer van Jutphaas, *De Saksenspiegel in Nederland II – vermeerderde tekst met de glosse* ('s-Gravenhage 1888) 24.

Toen Jan IV al in augustus 1417 zijn raad opzij schoof hoefden de onderdanen niet meer in het levensonderhoud van hun vorst te voorzien en moest hij dus op zoek naar andere inkomstenbronnen. Dat hij daarbij niet al te succesvol was bleek in 1420. Toen kreeg hij namelijk het verwijt dat hij de vorstelijke inkomstenbronnen, voornamelijk de landen van Overmaas, in groten getale had vervreemd. De opstandige onderdanen waren wel bereid de vorst een bede toe te staan, maar deze moest hij gebruiken om 'sijn slotte ende lande van Overmase mede te lossen, sonder die meer te versettene'. Alle overige opbrengsten mocht de vorst naar eigen inzicht inzetten ter meerdere eer en welvaart van het land, of om zijn schulden af te betalen.⁴⁵

De pandheren van Valkenburg tussen 1412 en 1420

Hoewel Johanna van Brabant al in 1389 het lossingsrecht en regering over Valkenburg had afgestaan aan Filips de Stoute nam deze het gebied niet daadwerkelijk in bezit. Hendrik van Gronsveld, die in het gebied was aangesteld als bewaarder van het land, stad en slot, werd juist in zijn functie bevestigd. Hieruit zou hij pas ontslagen worden indien hem ruim 11.500 oude schilden werden betaald. Dat gebeurde in 1406, bij het aantreden van Antoon als hertog van Brabant. Hoewel het gebied formeel gelost werd uit het pandschap van Gronsveld, nam de hertog het bestuur niet zelf op zich. Jan III van Cosselaer, die zich naar zijn heerlijkheid Wittem noemde, werd nu als slotvoogd aangesteld. Dit ging gepaard met de belofte dat hij deze functie ten minste dertien jaar mocht uitvoeren. Vermoedelijk had hij bijgedragen aan het uitkopen van Gronsveld en werd hij zo de nieuwe ambtman die de hertogelijke macht ter plaatse uitoefende. Naast deze slotvoogd trad Frederik van Meurs tussen 1412 en 1439 op als pandheer, tussen 1418 en 1420 vermoedelijk vervangen door Jan van Schoonvorst.⁴⁶ Beide pandheren waren zogenoemde *Territorialherren*, machthebbers over een relatief klein machtsgebied, die in naam onafhankelijk van de grote hertogdommen waren en rechtstreeks leenhorig waren aan de keizer. Hoewel hun gebieden in naam soms graafschappen waren viel hun machtsbereik in de praktijk in het niet bij dat van vorstendommen als Brabant. Vanwege hun beperkte gebied stelden heren van deze kleinere gebieden zich in dienst van grotere vorsten. In onderlinge strijd tussen die vorsten streden zij mee om geld, roem, macht en territoria te verwerven. Daarnaast konden zij als hulp of raadgever van de vorst invloed verwerven met als doel machtsuitbreiding.⁴⁷

45 ARAB, MD, inv.nr.1483, f.1r-1v.

46 Uyttebrouck, *Le gouvernement I*, 77-80; *Ibid.* *Le gouvernement*, II, 695, 748.

47 Het graafschap Meurs besloeg rond 1400 zo'n 200 km², dit was groter dan menige onafhankelijke heerlijkheid die soms maar 20 a 30 km² besloegen, maar viel in het niet bij Kleef (1.800 km²), Keulen (2.600 km²) of Gelre (6.000 km²). Max Barkhausen, 'Die Grafen von Moers als Typus kleiner Territorialherren des späteren Mittelalters', in: *Aus Territorial- und Wirtschaftsgeschichte. Ausgewählte Aufsätze von M. Barkhausen* (Krefeld 1963) 56-107, aldaar 58-60.

Frederik III van Meurs (r. 1392/1417-1448) was gedurende zijn hele leven een militaire steun en toeverlaat voor de hertogen van Luxemburg en Brabant. Al in 1392 zou hij roomsconing Wenceslas hebben bijgestaan in diens strijd om de macht in Luxemburg. Dit leidde tot grote vorderingen, die nog werden uitgebreid toen vanaf 1402 de hertog van Orléans pandheer van Luxemburg werd. Deze trachtte Frederik aan zich te binden in ruil voor een jaargeld, waarbij de betaling achterbleef bij de belofte. Na de dood van de hertog van Orléans nam Wenceslas het bestuur van Luxemburg weer op zich. Onderwijl liepen de vorderingen van Frederik van Meurs op de hertog verder op. In januari 1411 was de schuld opgelopen tot 18.000 rijnsgulden, waarvoor Frederik de Luxemburgse gebieden Durbuy, Bastogne en Marche-en-Famenne in pand kreeg. Tijdens de veldtocht die Antoon van Bourgondië ondernam om Luxemburg te veroveren stond Frederik de hertog militair bij. In 1412 loste Antoon het Luxemburgse pand deels af door Valkenburg in pand te geven.⁴⁸

Jan van Schoonvorst († 1434) was een soortgelijke edelman als Frederik van Meurs, maar waar Frederik grote vorsten vooral militair bijstond, lijken Jan en diens familie zich meer op financiële hulp aan in geldnood verkerende vorsten te hebben toegelegd. In ruil hiervoor kregen zij belangrijke functies aan het hof. Zo was zijn grootvader een belangrijke financier van Jan III van Brabant en diens opvolger Johanna van Brabant (en haar gemaal Wenceslas). Zelf was Jan van Schoonvorst, na Antoons aantreden als hertog van Brabant veel aan de zijde van de hertog te vinden. Ook diens opvolger Jan IV kon op de hulp van de edelman rekenen. Voor beide hertogen bekleedde hij diverse belangrijke functies als raad en kamerheer en was hij beheerder van de Overmaze gebieden Wassenberg, Dalhem en Limburg.⁴⁹

Reconstructie van de verpandingen van Valkenburg, 1412-1420

Hoewel hertog Antoon had beloofd om Jan van Wittem ten minste dertien jaar in functie te laten, was zoals vaak de belofte minder waard dan het perkament waarop het geschreven stond. Al in 1412 zou Frederik van Meurs in het pandbezit van Valkenburg zijn gesteld. Jan van Wittem bleef in eerste instantie wel aan als slotvoogd, maar werd in januari

48 Werner von Paravicini, 'Moers, Croy, Burgund. Eine Studie über den Niedergang des Hauses Moers in der zweiten Hälfte des 15. jahrhundert.', *Annalen des historischen vereins für den Niederrehein insbesondere des alte Erzbistum Köln* (1977) 7-113, aldaar 16-17; Barkhausen, 'Die Grafen von Moers', 73-75; Stein, 'Vreemde vorsten', 164; Guido Rotthoff, 'Zu den frühen Generationen der Herren und Grafen von Moers', *Annalen des historischen vereins für den Niederrehein insbesondere des alte Erzbistum Köln* 200 (1997) 9-22, aldaar 20-21.

49 T. Klaversma, *De heren van Cranendonk en Eindhoven ± 1200-1460. Bijdragen tot de geschiedenis van Eindhoven* (Eindhoven 1969) 34-39, 45-47; Uyttebrouck, *Le gouvernement II*, 732-735, 756-764.

1414 vervangen. Pas na betaling van 2.500 rijns gulden kon hij in maart 1415 terugkeren als drossaard van het slot.⁵⁰

Frederik hield, zoals gemeld, Valkenburg als gevolg van een uitruil van pandgoederen. Hij had onder andere Durbuy in pand gehouden voor 18.000 rijns gulden en was uit dit pandschap gelost door betaling van 6.000 rijns gulden en de belofte dat hij voor de resterende 12.000 rijns gulden Valkenburg in pand zou krijgen. Hiermee werd het probleem van de verpanding van Durbuy niet zozeer opgelost maar doorgeschoven. De vorst kon nu wel over Durbuy beschikken, maar niet over Valkenburg.⁵¹ Er is wel gepoogd om in maart 1415 de hele pandom te betalen en zo het pand te lossen. Frederik van Meurs kreeg in die maand 6.000 rijns gulden betaald. Volgens twee kwitanties die Frederik uitgaf voor deze betaling, een voor hertog Antoon en een voor de slotvoogd van Valkenburg, Jan van Wittem, zouden de resterende 6.000 rijns gulden worden betaald voor Kerstmis 1415 of Onze Lieve Vrouwe Purificatio (2 februari 1416).⁵²

Jan werd verantwoordelijk gemaakt voor de betaling en Frederik zou hem in functie laten indien hij op tijd betaalde. Dit was overeengekomen 'na ynnehalt sulchs briefs den wir [Frederik] van dem vurs. herre Johanne haiv'. Van die afspraak was de hertog getuige geweest. Er zijn twee mogelijke oorzaken voor deze afspraak waarbij de drossaard zich garant stelde voor betaling van de pandsom. De eerste mogelijkheid is dat de hertog trachtte Jan het pandschap van Frederik over te laten nemen. In dat geval was het immers logisch dat hij zou betalen, maar is de voorwaarde over zijn aanblijven als drossaard niet goed te verklaren. Bovendien zou er in dat geval waarschijnlijk melding zijn gemaakt van zijn beoogde overname van het pandschap. De tweede en waarschijnlijker mogelijkheid is dat Jan, door Frederik of hertog Antoon, onder druk werd gezet om zich garant te stellen voor de betaling. De dreiging om Jan uit zijn ambt te zetten zou in dat geval als stok achter de deur hebben gefungeerd om hem te laten betalen indien het de vorst niet lukte. Dat de hertog als getuige fungeerde bij de afspraken tussen Jan en Frederik wijst er vermoedelijk op dat hij ook betrokken was bij het opzetten van de afspraken.⁵³

Het lijkt erop dat Antoon, na de onderwerping van Luxemburg in 1414, getracht heeft om gebieden die hij verpand had om steun te verwerven bij deze veldtocht te lossen. De vraag is wel waarom dit met een omweg ging, namelijk door het omzetten van het pandschap van Durbuy naar Valkenburg, al snel gevolgd door het deels aflossen van de pandsom op Valkenburg. Bovendien moest een van zijn onderdanen zich garant stellen

⁵⁰ Uyttebrouck, *Le gouvernement I*, 79.

⁵¹ Den Haag, Nationaal Archief (ARA), Vilvoordse Charters 1.01.42.01 (VC), inv.nr.20.21.

⁵² ARA, VC, inv.nrs.14.2, 14.26.

⁵³ Dit roept wel de vraag op waarom de drossaard en niet de eventuele rentmeester verantwoordelijk werd gesteld voor de betaling. In 1418 zou er apart van de drossaard een rentmeester in functie zijn, in eerdere tijden waren deze functies soms gecombineerd maar soms apart, de situatie in 1415 is niet duidelijk. ARA, VC, inv.nrs.14.2, 14.26; Uyttebrouck, *Le gouvernement I*, 77-79.

voor het lossen van het laatste deel van de pandsom. Vermoedelijk was het voor de vorst moeilijk om op korte termijn over grote bedragen te beschikken en zette hij private geldschietters in. Hierdoor kon hij zijn goede wil tonen richting de Staten van Brabant, die al langer aandrongen op lossing van verpande (Overmaze) gebieden. Dit kan bedoeld zijn om hen warm te maken voor een bijdrage aan de kosten van de verovering van Luxemburg of de definitieve lossing van de verpande gebieden in Overmaas.

datum	pandhouder	pandsom	eventuele verhoging	aflossing
1412	Frederik van Meurs	12.000		
15-03-1415	Frederik van Meurs	12.000		6.000
23-12-1416	Frederik van Meurs	6.000		
11-01-1417	Frederik van Meurs	6.000	2.500	
<06-12-1418	Frederik van Meurs	9.704		
06-12-1418	Jan van Schoonvorst	12.704		
07-12-1420	Frederik van Meurs	10.000 ?	2.000	
08-12-1420	Frederik van Meurs	12.000	7.000	
13-12-1420	Frederik van Meurs	12.000		

Tabel 3: Veranderingen in het pandschap van Valkenburg 1412-1420. Bedragen in hele rijnguldens.

Na de dood van hertog Antoon veranderde het pandschap van Valkenburg op het eerste gezicht nauwelijks. Dit is opvallend omdat het aantreden van een nieuwe vorst over het algemeen gepaard ging met een bede. De opbrengsten hiervan zouden de Staten hebben kunnen bestemmen voor de lossing van de verpande gebieden, een lang gekoesterde wens. Zij beweerden daarbij in 1420 dat zij, in 1415, wel fondsen beschikbaar hadden gesteld voor dit doel.⁵⁴ Wel gingen Engelbert van Nassau en diens aangetrouwde oom Hen-

⁵⁴ ARAB, MD, inv.nr.1483, f. 3v-4r.

drik van der Leck, heer van Heeswijk,⁵⁵ in december 1416 een overeenkomst aan met Jan van Wittem en diens familie. Engelbrecht en Hendrik waren belangrijke edelen binnen Brabant, volgens de Brabantsche Yeesten waren zij in elk geval in januari 1417 raadslieden van de hertog. Zij werden namelijk naar Jacoba van Beieren gestuurd in verband met het voorgenomen huwelijk tussen Jacoba en Jan IV.⁵⁶ Zij waren evenwel later niet terug te vinden in de raad van elf.

Engelbert en Hendrik stelden zich, samen met andere niet met name genoemde personen, garant voor de betaling van de resterende 6.000 rijns gulden aan Frederik van Meurs.⁵⁷ Dit betekent dat Frederik niet, zoals beloofd, vóór februari 1416 betaald was. Dit kan te maken hebben met het sneuvelen van Antoon in oktober 1415, en de daaropvolgende moeizame opvolging van Jan IV. Enerzijds eiste de Bourgondische hertog Jan zonder Vrees het regentschap over zijn neefjes Jan en Filips op, anderzijds was er druk vanuit keizer Sigismund om de zoon van Antoon niet als hertog te erkennen. Het conflict met Jan zonder Vrees werd pas begin november 1416 afgewend, toen de Bourgondische hertog in ruil voor 25.000 Franse kronen afzag van voogdijschap en de Staten van Brabant steunde in hun keus.⁵⁸ Dat Jan IV en de Staten van Brabant pas vanaf die tijd hun handen vrij hadden zal oorzaak zijn van het uitblijven van de betaling aan Frederik van Meurs. Maar ondertussen gold nog steeds de borgstelling van Jan van Wittem voor de betaling van het resterende pandbedrag. Door de wanbetaling zou zijn functie in gevaar kunnen komen, wat hij koste wat kost zal hebben willen voorkomen. Hij had immers in 1414-1415 ook al betaald om zijn functie uit te mogen blijven oefenen.

In januari 1417, dus kort nadat Jan van Wittem borgen had gevonden voor zijn betaling, werden twee oorkondes uitgegeven waaruit naar voren komt dat Frederik bij de nieuwe hertog zijn beklag had gedaan over de afbetaling van de pandsom.⁵⁹ Hij meldde dat Jan van Wittem, die op dat moment het slot Valkenburg bemande, hem nog niet de eerder besproken 6.000 rijns gulden had betaald. Dit dus ondanks de garantstelling van Engelbrecht van Nassau en Hendrik van der Leck. Gevolg van de wanbetaling was,

55 Engelbrecht was getrouwd met Johanna van Polanen. De broer van haar vader, Jan III van Polanen, was de genoemde Hendrik. J.M. van Winter, *Ministerialiteit en ridderschap in Gelre en Zutphen* (Groningen 1962) 347-348.

56 Boendale, *Brabantsche Yeesten* LXII, 8015-8025.

57 Den Haag, Koninklijk Huisarchief, Oude Dillenburgse linie, Graaf Engelbert I van Nassau, A II, inv.nr.119.

58 C.A.A. Linssen, 'Keizer Sigismund, opperleenheer in de Nederlanden (1410-1437)', in: D.E.H. de Boer en J.W. Marsilje eds., *De Nederlanden in de late middeleeuwen* (Utrecht 1987) 326-353, aldaar 330-331; Uyttebrouck, *Le gouvernement* I, 490-492.

59 De originele oorkonde uitgevaardigd door Jan IV is gedateerd op 10 januari, terwijl het afschrift hiervan, net als de oorkonde van Frederik van Meurs over deze kwestie, op 11 januari zijn gedateerd. Dit verschil in data is opvallend, zeker gezien het feit dat Jan IV op 11 januari 1417 veertien jaar werd. Zie ook noot 40.

volgens het charter uit 1415, dat Jan van Wittem uit zijn functie moet zijn gezet. Tegelijk was deze, zo blijkt uit de klachten van Frederik, nog steeds drossaard. Hiertegen lijkt de pandheer zich niet te hebben verzet. Wellicht was rond december 1416 wel sprake van ontzetten van Jan van Wittem, waarna hij op zoek ging naar personen die namens hem Frederik van Meurs wilden betalen. Frederik had in elk geval de heerlijkheid Valkenburg in bezit, nog steeds minus het slot, maar dit pandschap lijkt niet vlekkeloos verlopen te zijn. Andere betalingen die in relatie stonden met het pandschap waren nog niet gedaan. De situatie werd door Frederik aangegrepen om zich ook te beklagen over andere achterstallige betalingen, vooral bedragen die hertog Antoon hem schuldig was wegens de veldtocht naar Luxemburg. Jan IV beloofde dat Frederik binnen een half jaar ten minste 2.500 rijns gulden betaald zou worden van zijn achterstallige betalingen. Anders zou met dat bedrag de pandsom van Valkenburg worden verhoogd.⁶⁰ Wellicht het belangrijkste van deze afspraken was dat een deel van de vorstelijke Raad van Elf, die op dat moment nog de voogdij over de vorst had, optrad als getuige, namelijk de abten van Affligem en Tongerlo en de heren van Diest en van Bergen. Hiermee gaven zij expliciet hun consent aan de afspraken.

Dat ook deze beloften tot betaling weinig waard waren bleek bijna twee jaar later. Op 6 december 1418 werd het Jan van Schoonvorst toegestaan om Frederik van Meurs uit zijn pandschap af te lossen. Omdat de achterstallige schulden aan Frederik nooit waren afgelost, moest Schoonvorst voor de aflossing wel 9.704 rijns gulden en 1 groot op tafel leggen. Behalve met de 2.500 rijns gulden die in januari 1417 ter sprake kwamen, was de pandsom kennelijk nogmaals verhoogd. Waarom en wanneer dit gebeurde is niet overgeleverd. De reden dat Jan van Schoonvorst het pandschap overnam was mogelijk dat Frederik eindelijk het krediet dat hij verstrekt had terug wilde zien. De betalingen moesten er immers voor zorgen 'dat die greve des content sij'.⁶¹ Dat Jan van Schoonvorst een grote schuldeiser van de hertog was zal ook hebben meegespeeld. In de oorkonde wordt gesproken van een bedrag van 3.000 rijns gulden dat hij de hertog geleend had. Dit zullen kosten zijn geweest voor militaire hulp aan hertog Antoon, want volgens latere berichten was hij de vorst met honderdtwintig knechten met lansen te hulp gekomen tijdens diens veldtochten naar Luxemburg. De kosten voor deze inzet waren hem nooit vergoed. Dit bedrag kwam dan ook bovenop het bedrag kwam dat Frederik van Meurs betaald moest worden, waarmee de pandsom van Valkenburg opliep tot 12.704 rijns gulden en 1 groot.⁶²

Jan van Schoonvorst had anderhalf jaar, dus tot 6 juni 1420, om het pandschap van Frederik van Meurs af te lossen. Hij zou op het eerste gezicht het gebied ook maar voor

60 NL-NaHA, VC, inv.nr.20.21; ARAB, Chambres de Comptes (CC), inv.nr.14, f. 92r-92v.

61 ARAB, CC, inv.nr.14, f. 100v-102r.

62 ARAB, MD, inv.nr.1483, f. 25v-26r.

die beperkte duur in pandschap houden. Voorwaarde was dat hij het gebied 'inhebben sal ende houden gelijc hier na verclaert staet, desen voirs. tijt lanck van anderhalven jaere'.⁶³ Dit wijkt sterk af van de normale gang van zaken waarin een pandhouder de macht hield tot hij was afgelost door de eigenaar of een derde namens hem.⁶⁴ Dit korte pandschap verwijst echter naar de periode waarin Schoonvorst de graaf van Meurs moest betalen. Indien hij niet betaalde moest hij, na deze anderhalf jaar, Valkenburg weer in handen van de graaf stellen. Betaalde hij wel, dan kreeg hij zelf het gebied in pand van de hertog en kreeg hij een volwaardige pandbrief.⁶⁵ Hierbij zullen de uiteindelijke voorwaarden waarschijnlijk weinig hebben afgeweken van degene die in de tijdelijke pandbrief werden opgesteld. Ook bij deze overeenkomst werd de hertog bijgestaan door leden van de (voormalige) voogdijraad, namelijk Jan van Wezemaal en Hendrik van Heverlee.

Jan van Schoonvorst heeft het pandschap niet blijvend overgenomen van Frederik van Meurs, want in december 1420 komt Frederik opnieuw naar voren als pandheer van Valkenburg. Bovendien bevond Jan van Schoonvorst zich in het conflict dat in juni 1420 losbarstte tussen de hertog en zijn opstandige Staten, aan de zijde van de Staten. Aangezien zij zich onder meer keerden tegen het hertogelijke vervreemdingsbeleid zal Jan van Schoonvorst niet meer in het bezit van een hertogelijk pand zijn geweest. De meest waarschijnlijke verklaring is dat Schoonvorst nooit de achterstallige pandsom heeft betaald aan Meurs. Hiermee werd zijn eigen pandschap nooit geëffectueerd. Frederiks schulden waren in dat geval niet afgelost, dus hoefde hij zijn pandbrieven en de macht over Valkenburg niet over te dragen. Hiermee zou hij na 6 juni 1420 automatisch weer hebben kunnen beschikken over Valkenburg. Een soortgelijke situatie trad rond die tijd op in 's-Hertogenrade.⁶⁶ Tussen december 1418 en december 1420 was de pandsom op Valkenburg wel aan fluctuatie onderhevig. Op 7 december 1420 verklaarde de hertog de pandsom te verhogen met 2.000 rijns gulden, voor dit bedrag werden Frederik en zijn nazaten leenman voor de hertog. De volgende dag beloofde de hertog om 7.000 rijns gulden te betalen vanwege achterstallige betalingen. Als dat niet gebeurde zou met dit bedrag de pandsom van Valkenburg, die op dat moment op 12.000 rijns gulden stond, wederom worden verhoogd.⁶⁷

63 ARAB, CC, inv.nr.14, f. 100v-102r.

64 HRG III, Pfandrecht.

65 ARAB, CC, inv.nr.14, f. 100v-102r.

66 Schwartzberg, 'Over de verpanding', 260-263.

67 ARAB, CC, inv.nr.14, f. 99v-100v; ARA, VC, inv.nrs. 7.4, 20.22.

Verandering van pandvoorwaarden

De onder de regering van Jan IV waargenomen verandering van pandheren en het opheffen van de pandsom week op het eerste gezicht niet af van wat onder hertog Antoon plaatsvond.

Dit levert dan ook weinig gegronde redenen voor de Staten om zich tegen het vreemdingsbeleid van Jan IV te keren. Ook de inhoudelijke voorwaarden van de verpandingen die Antoon en Jan IV uitgaven verschilden in het geval van Valkenburg weinig. Een *Nutzungspfand* gaf het recht op het gebruik van al het bezit of de macht die een pandgever in het in pand gegeven gebied had. Het machtsbereik van de Brabantse hertogen verschilde echter per land, heerlijkheid en zelfs dorp en zij moesten die macht bovendien met anderen delen. Toch zijn in de pandoorkonden betreffende Valkenburg vier elementen van de vorstelijke macht te onderscheiden. De eerste was van fiscale aard, het recht op inkomsten uit belastingen en andersoortige heffingen. De tweede was juridisch van aard, het recht om recht te spreken, met alle inkomsten van dien. De derde was militair van aard, het recht om plaatsen te versterken, de leenmannen militaire dienst te laten verlenen en de plicht om het gebied te beschermen. De vierde was het benoemingsrecht, dat zich hier beperkte tot wereldlijke posities. Dit recht was een uitvloeisel was van de voorgenoemde rechten. Naast deze onderdelen van vorstelijke macht geven de pandoorkonden ook informatie over de beloning van de pandhouder.

pandhouder	opbrengsten	fiscaal	juridisch	militair	benoemingen
Frederik van Meurs	- alle inkomsten én handgeld			- geen macht over slot Valkenburg	- mag een andere slotvoogd voorstellen
Jan van Schoonvorst	- alle inkomsten, géén handgeld - inkomsten uit heergewade	- mag geen extra bedes, cijns en schattingen heffen	- moet Valkenburgers in het gebied berechten en behoeden tegen onrecht	- geen macht over slot Valkenburg - geen macht over de leenmannen	- mag slotvoogd en rentmeester voorstellen aan de hertog en na 14 dagen zelf aanstellen

Tabel 4: Rechten en plichten van de pandhouders van Valkenburg 1412-1420.

De beloningen die Frederik van Meurs en Jan van Schoonvorst kregen verschilden sterk. Zoals eerder gesteld was het vruchtgebruik dat uit een pand voortvloeide de beloning van de pandhouder. Deze had zijn geld of diensten beschikbaar gesteld en werd, zolang hij niet betaald werd, hiervoor beloond met de opbrengsten uit het pandgoed.⁶⁸ Maar Frede-

⁶⁸ HRG III, *Nutzpfand*.

rik van Meurs kreeg naast deze inkomstenbronnen ook nog eens een rente van 10% over het pandbedrag toegezegd van hertog Antoon. Dit bedrag was in lijn met *Rentepfanden* in het Duitse rijk.⁶⁹ De rente had de vorm van een handgeld, een jaarlijkse betaling voor de erkenning van de schuld en ging in theorie niet in tegen de doctrine van de kerk die gericht was tegen rente.⁷⁰ Jan van Schoonvorst kreeg, in tegenstelling tot zijn voorganger, uitdrukkelijk geen handgeld indien hij het pandschap van Frederik van Meurs overnam.⁷¹ Hij kreeg wel de beschikking over alle inkomstenbronnen in het gebied, te weten de 'renten, vervallen, opcomingen, baten, profijten, boeten, broeken ende forfayten'. Deze inkomsten werden, zoals te doen gebruikelijk, niet in mindering gebracht van de pandsom. Maar uit die inkomsten moest de nieuwe pandheer dan wel weer alle geldlenen betalen. Daarnaast legde de hertog bij de overdracht aan Schoonvorst beslag op de inkomsten die in de periode 10 januari 1417 tot eind 1418 aan Frederik van Meurs zouden moeten zijn gekomen. Met terugwerkende kracht stelde de vorst bovendien dat, indien Frederik van Meurs inkomsten uit die periode aan zich hield, deze de pandsom zouden verminderen.⁷² De reden voor de hertog om tot deze opmerkelijke stap over te gaan wordt niet genoemd. Gezien de veranderingen in de pandvoorwaarden bij de overdracht van Frederik van Meurs aan Jan van Schoonvorst kan gedacht worden aan wanbeleid van de pandhouders. Hierbij komt vooral Frederik in aanmerking, aangezien zijn inkomsten werden ingehouden door de hertog. Ook is er de mogelijkheid van politieke druk van de omgeving van de vorst tegen een te uitgebreide macht voor de nieuwe pandhouder.

De fiscale macht die de beide pandhouders over het gebied uitoefenden verschilde ook. Zoals gezegd waren zij beide in het bezit gesteld van alle inkomstenbronnen van het gebied. In de pandoorkonde van Jan van Schoonvorst wordt echter gesteld dat niet hijzelf, maar de lokale rentmeester over de inkomstenbronnen beschikte. Deze droeg de opbrengsten over aan de pandheer. Ook de inkomsten uit de 'heergewede', het bedrag dat leenmannen bij hun aantreden of dat van een nieuwe vorst betaalden, kreeg Jan van Schoonvorst niet direct in handen. De voogd van Valkenburg zou al deze inkomsten eens per jaar uitreiken aan de pandheer. Naast deze inperking van de macht over de inkomstenbronnen van de nieuwe pandhouder werd ook nog bepaald dat hij de inwoners van het gebied niet extra mocht belasten met schattingen, bedes of cijns boven de bestaande rechten. Bovendien moest de rentmeester bewijs van de inkomsten en uitgaven overleggen aan de rentmeester-generaal van Brabant opdat de inkomsten 'nyet verdonkert noch vervremdt en werden'.⁷³ Of dit verduisteren van inkomsten verwacht werd van Jan van Schoonvorst of de rentmeester is niet geheel duidelijk. In lijn met de andere voorwaarden

69 ARA, VC, inv.nr.20.21; ARAB, CC, inv.nr.14, f. 92r-92v; HRG III, Pfandrecht.

70 J. Verdam en C.H. Ebbinghe Wubben, *Middelnederlandsch handwoordenboek* ('s-Gravenhage 1994).

71 ARAB, CC, inv.nr.14, f. 100v-102r.

72 Ibid.

73 ARAB, CC, inv.nr.14, f. 100v-102r.

zal het gelegen hebben aan wantrouwen jegens de specifieke pandhouder(s). Het gegeven dat eenzelfde situatie tegelijkertijd in 's-Hertogenrade speelde kan er op wijzen dat het probleem breder speelde.⁷⁴

Ook op juridisch vlak werd de macht van Jan van Schoonvorst meer ingeperkt dan dat van Frederik van Meurs voor hem. In zijn voorlopige pandbrief staat de voorwaarde opgenomen dat hij de inwoners van Valkenburg niet buiten het rechtsgebied zou mogen voeren. Bovendien werd hij verantwoordelijk gehouden voor de bescherming van de onderdanen tegen onrecht en geweld.⁷⁵ Door bijvoorbeeld een strenger vervolgings- en veroordelingsbeleid toe te passen in het gebied kon Schoonvorst in theorie de inkomsten uit justitie laten toenemen. Omdat de rentmeester controle had over de inkomsten en hier bovendien verantwoording over moest afleggen in Brabant was het lucratieve karakter van de justitiële macht toch al sterk ingeperkt, mede omdat hij beloofd had om niet aan het recht te tornen. Hiermee lijkt de regeling dubbelop te zijn, maar dit wijst juist op het belang dat er blijkaar aan werd gehecht door de hertog of zijn omgeving.

De militaire macht en verantwoordelijkheid over het gebied was bij beide pandheren beperkt. Jan van Wittem was bij aanvang van het pandschap van Frederik van Meurs drossaard van het slot Valkenburg en bleef dat gedurende de gehele pandperiode, met uitzondering van zijn tijdelijke ontzetting uit het ambt. Omdat de belangrijkste versterking van het gebied in handen was van een persoon die door de vorst was aangesteld, was de militaire macht van de pandhouders over het gebied sterk ingeperkt. De pandheren konden mede hierom het gebied moeilijk gebruiken als militair steunpunt of vanuit het gebied omliggende landen bestoken. Dit werd in 1415 nog eens extra duidelijk gemaakt. Ook als Valkenburg, onder het drossaardschap van Jan van Wittem, verloren zou gaan behield Frederik zijn claim van 6.000 rijnsgulden op het gebied.⁷⁶ Indien de pandheer zelf de militaire macht over het gebied had gehad zou deze voorwaarde niet zijn opgenomen. In dat geval zou hij immers zelf verantwoordelijk zijn voor de verdediging van het gebied. De militaire macht van Jan van Schoonvorst over Valkenburg werd nog verder ingeperkt. Hoewel hij, indirect, de inkomsten genoot van heffingen die de leenmannen in het gebied betaalden, kon hij niet over de militaire capaciteit van deze personen beschikken.⁷⁷

Overigens hadden de pandheren toch nog enige invloed op de slotvoogd van Valkenburg. Bij de problemen die in 1417 rond de betaling van Frederik van Meurs naar voren kwamen gaf de hertog aan dat hij de drossaard van Valkenburg kon vervangen voor een persoon naar keuze van Frederik, indien de pandhouder niet betaald zou worden door de drossaard.⁷⁸ Dit recht was, in een uitgebreider vorm, ook voorbehouden aan Jan van

74 Schwartzberg, 'Over de verpanding', 260.

75 ARAB, CC, inv.nr.14, f. 101v.

76 ARA, VC, inv.nr.14.26.

77 ARAB, CC, inv.nr.14, f. 101v.

78 ARA, VC, inv.nr.20.21.

Schoonvorst. Hij mocht in heel Valkenburg de burggraven en ambtlieden voorstellen, behalve de voogd en rentmeester van Valkenburg. Indien deze functionarissen, die door de hertog waren aangesteld, hem niet bevielen mocht hij andere personen voor die functies voorstellen aan de vorst. Reageerde Jan IV niet binnen veertien nachten op dat voorstel, dat mocht de pandheer zelf de door hem gewenste personen aanstellen in het ambt.⁷⁹

Deze inperkingen van de macht van de pandnemer over het hem in pand toevertrouwde gebied staat op gespannen voet met het idee achter een verpanding: dat de pandnemer de complete macht kreeg. Opvallend is wel dat de pandmacht van Jan van Schoonvorst, volgens de voorlopige pandbrief uitgegeven door Jan IV, op veel punten sterker werd ingeperkt dan de macht van Frederik van Meurs die zijn pand van hertog Antoon had gekregen. Oorzaak van deze strenge eisen aan Schoonvorst kunnen verschillend zijn. Wellicht was (de omgeving van) de hertog bevreesd dat Jan van Schoonvorst een te grote machtspositie zou opbouwen. Gezien het feit dat hij in een conflict tussen Antoon en de Staten van Brabant in 1407 nog als 'buitenlander' werd weggezet, en als dusdanig ongewenst als raadgever van de hertog, is dat niet onmogelijk.⁸⁰ Maar aangezien Jan IV zich eind 1418 had losgemaakt van zijn hoogadelijke raad, die eerder tegen Schoonvorst ageerde, zal dit niet de voornaamste reden zijn geweest. Meer voor de hand liggend is, dat Frederik van Meurs zich als pandheer zodanig misdragen had, dat regels werden opgesteld om te voorkomen dat zijn opvolger hetzelfde zou doen. Aangezien Frederik tijdens zijn pandhouderschap verschillende conflicten had met lagere edelen in het gebied is dat niet ondenkbaar.⁸¹ Omdat Jan IV in 1418 ook de inkomsten die gedurende het pandschap van Frederik aan de pandhouder moeten zijn gekomen aan zich trok zijn er vooral aanwijzingen voor wanbeleid van de eerste pandhouder.

Zoals vermeld heeft Jan van Schoonvorst, hoogst waarschijnlijk, zijn voorganger niet afbetaald, waardoor Frederik van Meurs na 6 juni 1420 weer in het pandbezit van Valkenburg werd gesteld. Indien Frederik inderdaad niet betaald is, werd in juni 1420 zijn eerdere pandbezit gecontinueerd en zullen geen nieuwe voorwaarden zijn gesteld. Zijn pandbrieven uit 1412 waarin zijn afspraken met hertog Antoon waren neergelegd golden in dat geval onverkort. Aangezien er ook geen andere pandbrieven zijn overgeleverd is dit het meest waarschijnlijk. Pas in december 1420 werd het pandschap enigszins aangepast. Dit was een reactie op de opstandige houding van Leuven en een deel van de adel. Frederik werd namelijk leenman van Jan IV en beloofde de hertog met tweehonderd ruiters te helpen bij de militaire onderwerping van de opstandige Staten.⁸² In ruil hiervoor werd wel de pandsom verhoogd, maar de inhoud van het pandschap werd niet gewijzigd. Dit

79 ARAB, CC, inv.nr.14, f. 101v.

80 Stein, 'Een vergeten crisis', 417.

81 Janssen de Limpens, Rechtsbronnen, LII, 442-449; K.J.TH. Janssen de Limpens, 'Geschiedenis der heerlijkheid Oud-Valkenburg', PSHAL CII (1966) 55-92, aldaar 56-60.

82 ARAB, CC, inv.nr.14, f. 99v-100v; ARA, VC, inv.nrs. 7.4, 20.22.

alles gebeurde na het opstandig worden van de Staten, maar paste in het patroon van verpandingen onder Antoon. Deze had immers ook omwille van militaire en financiële steun Overmaze gebieden verpand.

Besluit

Het verzet van Leuven en de hoge adel tegen Jan IV was in 1420 onder andere gericht tegen het financiële wanbeleid van de hertog. In de klachtenlijst die hem was toegezonden werd de vervreemding van zijn inkomstenbronnen, vooral de landen van Overmaas, als belangrijkste gebrek van zijn bestuur gezien. De door de hertog gevraagde bede zou, naar de mening van de Staten, immers moeten worden ingezet voor lossing van de verpande Overmaze gebieden. Het is echter de vraag of het beleid van Jan IV, ten aanzien van de Overmaze gebieden nu zo sterk afweek van dat van zijn voorgangers als de opstandige Staten voorstelden.

Uit analyse van het vervreemden van Overmaze gebieden blijkt dat Jan IV met de verpanding van deze gebieden in een langere traditie stond. De gebieden waren, zeker onder Wenceslas, met geleend geld verworven en spoedig vervreemd. Dit gold ook voor Valkenburg. Ook de redenen waarom de gebieden werden verpand verschilden niet sterk onder de verschillende hertogen. Het gebied was in 1412 door hertog Antoon overgedragen aan Frederik van Meurs, omwille van achterstallige schulden en hulp bij de verovering van Luxemburg. Ook de overdracht aan Jan van Schoonvorst in 1418 lijkt in eerste instantie ingegeven door de wens om een crediteur tegemoet te komen. In zijn geval lijkt geen sprake van militaire steun aan de hertog als doel van de verpanding. Dit was wel het geval in 1420. De verpandingsoorkonde die Frederik van Meurs in 1412 had verkregen gold nog onverkort, wel werden kleine aanvullingen gemaakt. In ruil voor militaire steun van Frederik van Meurs, aan de hertog en tegen de opstandige Staten van Brabant, werd de pandsom op Valkenburg verhoogd. Hiermee lijkt Jan IV het instrument van verpanding in essentie niet anders te hebben ingezet dan zijn vader, namelijk omwille van schuldafhandeling en het verkrijgen van militaire steun. Het grote verschil is dat Jan IV de met de verpanding verkregen militaire steun inzette tegen zijn eigen Brabantse onderdanen. Deze afspraken werden pas aan het perkament toevertrouwd in december 1420, terwijl de Staten al in juni van dat jaar bij de hertog klaagden over zijn verpandingsbeleid. De veranderingen in het pandschap van Frederik van Meurs kunnen de klachten dan ook niet hebben beïnvloed.

Na de initiële verpanding in 1412 is wel getracht om het pand te lossen door een aanbataling in 1415 en de belofte van complete aflossing. Vermoedelijk als gevolg van de dood van Antoon was het hier nooit van gekomen. Onder de regering van Jan IV zijn er wel beloften gedaan om het pand te lossen maar tot feitelijke lossing is het evenmin

gekomen. De, vergeefse, poging om Frederik van Meurs in 1417 uit zijn pandschap te lossen sloot aan bij wens van de Staten en kon dan ook op instemming van een deel van de Raad van Elf rekenen. In 1418 werd een nieuwe poging gedaan om het pandschap van Valkenburg te lossen, maar hierbij kwam het gebied niet in handen van de hertog. Er werd immers een nieuwe pandheer aangezocht die het pandschap overnam. Dit was niet anders dan de situatie zoals die onder eerdere hertogen had bestaan. Desondanks kon deze constructie niet op de goedkeuring van de Staten rekenen. Twee leden van de voormalige Raad van Elf steunden de overeenkomst, maar andere leden van de Brabantse elite werden niet in het besluit gekend.

Niettegenstaande de klachten van de Staten vond er in deze periode geen uitverkoop van vorstelijke rechten in Valkenburg plaats door Jan IV. Het pandschap van Valkenburg dat zijn vader initieerde zonderde het voogdijschap over het slot Valkenburg uit van de macht van de pandhouder. Deze situatie bleef onder Jan IV overeind. Bovendien werd bij de door Jan IV uitgevaardigde pandbrief ook de macht over de rentmeester van het gebied ontnomen aan de pandhouder. Ook verder werd de nieuwe pandnemer in 1418 aan strenge eisen gebonden. Op allerlei manieren werd getracht te voorkomen dat deze persoon in het verpande gebied zijn macht kon misbruiken. Rechtspraak moest worden gewaarborgd net als de hoogte van financiële bijdragen van de bewoners. Wellicht waren deze regels het gevolg van het slechte gedrag van de pandnemer die onder Antoon in Valkenburg aan de macht was gekomen. Hoewel het uiteindelijke effect van al deze voorwaarden moeilijk meetbaar is, lijkt het pandschap van Valkenburg, in elk geval in 1418, geen solide basis te hebben geboden om een eigen machtsgebied te stichten.

Of deze inperking van de macht van pandhouders gold voor alle verpandingen van Overmaze gebieden onder Jan IV is (nog) niet bekend. In elk geval in 's-Hertogenrade lijkt dit wel het geval. Dit roept de vraag op of het verzet de Staten van Brabant 1420 nu daadwerkelijk, zoals zij zelf stelden, vooral tegen het financiële beleid en de vervreemdingen van Jan IV gericht was. Zeker de vervreemding van Valkenburg week niet in negatieve zin af van de verpanding die onder zijn vader was geïnitieerd. Wellicht speelden de politieke klachten die ook aan het adres van de hertog waren gericht een grotere rol dan de opstandige Staten wilden laten blijken. Vervolgonderzoek naar verpandingen van Overmaze gebieden zou dan ook gericht moeten zijn op analyse van politieke omstandigheden die rond de vervreemdingen speelden.

ABSTRACT

Jaap Ligthart

The pawning of Valkenburg by John IV of Brabant. New or standing policy of the Brabantine dukes?

In 1420, duke John IV of Brabant got into conflict with part of his high nobility. They blamed him, among other things, for his financial politics, which they claimed were worse than those of his predecessors. In their opinion, the alienation of ducal lands east of the river Meuse (the so-called Landen van Overmaas/Pays de Outremeuse) was highly problematic. However, analysis of the acquisition and use of these lands by previous dukes – and specifically the pawning of the land of Valkenburg between 1412 and 1420 – show no significant changes in ducal policy. Like the other Brabantine lands in this region, Valkenburg was used as a way to reward military support or satisfy creditors, most of them nobles from the Rhine-area. In 1412 Valkenburg was given to Frederick, count of Moers, but in 1418 it was promised to John of Schönforst/Schönaue. In comparison to his predecessor, the power Schönforst could wield over the land was curtailed. Likely, political changes, rather than financial ones, were some of the main reasons for the conflict between the duke and the high nobility in 1420.